ЎзМУ ХАБАРЛАРИ

ВЕСТНИК НУУз

ACTA NUUz

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ 1997 ЙИЛДАН ЧИҚА БОШЛАГАН

2022
1/2

Ижтимоий-гуманитар фанлар туркуми

Бош муҳаррир:

И.У.МАЖИДОВ – т.ф.д., профессор.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Р.Х.ШИРИНОВА – ф.ф.д., профессор

Таҳрир ҳайъати:

Сагдуллаев А.С. – т.ф.д., проф.
Аширов А.А. – т.ф.д., проф.
Баллиева Р. – т.ф.д., проф.
Маликов А.М. – т.ф.д., проф.
Юсупова Д.Ю. – т.ф.д., проф.
Муртазаева Р.Ҳ. – т.ф.д., проф.
Мўминов А.Г. – с.ф.д., проф.
Ганиева М.Ҳ. – соц.ф.д., проф.
Мадаева Ш.О. – ф.ф.д, проф.
Туйчиев Б.Т. – ф.ф.д, проф.
Мухаммедова Д.Г. – псих.ф.д.
Тўхтаев Х.П. – ф.ф.н., доц.
Болтабоев Ҳ. – фил.ф.д., проф.
Раҳмонов Н.А. – фил.ф.д., проф.
Жабборов Н.А. – фил.ф.д., проф.
Сиддиқова И.А. – фил.ф.д., проф.
Ширинова Р.Х. – фил.ф.д., проф.
Садуллаева Н.А. – фил.ф.д., доц.
Арустамян Я.Ю. – фил.ф.д., доц.
Пардаев З.А. – фил.ф.ф.д., PhD.

Масъул котиб: **З. МАЖИД**

ТОШКЕНТ – 2022

МУНДАРИЖА

Тарих

Alijonova G. “Kutubi sitta” doirasida XIX-XX asrlarda amalga oshirilgan zamonaviy g‘arb tadqiqotlari....4
Алманов Қ. XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах шаҳри аҳолисининг ижтимоий ва этник таркиби....7
Орифжонова Г. Ўзбекистон музейларининг экспозицион ривожи....12
Усаров У. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилояти суғориш тизими....15
Ҳайитов Ж. Марказий Осиёда манзарали дарахтлар янги навларининг тарқалиши тарихи ва экологик муаммоларни бартараф этишдаги ўрни....18
Эралов А. Сурхондарё вилоятида зиёрат туризмининг ривожлантириш имкониятлари....21

Фалсафа

Аббосхонова Н. Ўзбекистонда миграция жараёнларини тартибга солишнинг назарий-ҳуқуқий асослари....25
Абдурахманов У. Кураш билан шуғулланувчи талабаларнинг техник ҳаракат усулларининг педагогик таҳлили....29
Асанова Н. Сравнительная характеристика показателей физической подготовленности высококвалифицированных бегуний на 400 метров с барьерами....33
Beknazarova S., Qayumova G., Qahramonova X. Ta’lim kredit-modul tizimining fraktal pedagogika asosida zamonaviy axborot metodik ta’minoti mazmuni tahlili....37
Ботирова Ш. Основы организации сотрудничества между образовательными учреждениями через кластеры в Узбекистане....41
Газиев Ш. Янги Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортнинг такомиллашуви....45
Жабборов И. Оилада эр-хотин муносабатларидаги мутаносибликни таъминлашнинг ижтимоий-психологик компонентлари....48
Jaloliddinova M. Intellektual mulk va uning qiymatini baholash xususiyatlari....51
Jurayev M. Til modeli asosida 1h-gramm dasturiy tizimining algoritmmi asosida matn ma’lumotlarini boshqarish....54
Зарипов О. Электрон таълим муҳитида интерактив таълим ресурсларини яратиш методикасини бошқариш моделлари....57
Zoyirova D., Heller A. Formation of the discursive competence of law students when teaching writing in a foreign language....60
Ibragimova O. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ta’limni tashkil etishga psixologik moslashuvining kompleks xususiyatlari....63
Исақулова Б. Дидактик ўйинлар мактабгача ёшдаги болаларни чет тилида мулоқот қилишдаги ўрни сифатида....66
Исманова О. Олий таълимда физикадан амалий машғулотларда мураккаб интегралларни сонли усулда ҳисоблаш....69
Исраилова Д. Мактабгача ёшдаги болаларга инглиз тилини ўрганишда эртакнинг ўрни ва аҳамияти....73
Кабилов Н. Ўзбек миллий кино санъати тараққиётида бадиийлик масалалари....76
Каримова Н. Сузиш машғулотлари орқали хотин-қизларни соғломлаштириш ва жисмоний тайёргарлигини такомиллаштириш технологияси....80
Kasimaxunova A., Atajonova S. Research of interdisciplinary relationships of physics and special objects of the specialty “mechatronics and robotics”....83
Kuralov Y. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik ta’lim innovatsion klasteri usuli....87
Kuchkarov U. Muay-tay qadimda va bugungi kunda....90
Qambarov A. Issues of studying the content and structure of historical consciousness in modern Uzbekistan....93
Кодиров М., Вохидов Э. Физика фанини ўқитишда таълим сифатига таъсир этувчи омиллар....97
Қораева Ю. Эгоизм тузилишини ўрганишдаги назарий қарашларнинг психологик таҳлили....101
Мадрахимова Ф. Олий таълим муассасалари талабаларида медиасаводхонлик шакллантириш ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш асослари....104
Маматқосимов Ж. Ўқув спектакллари устида ишлаш орқали бўлажак режиссёрларнинг касбий компетенциясини такомиллаштириш усуллари....107
Маматқосимова Н. Бўлажак маданият ходимларининг умуммаданий компетенцияларини ривожлантиришда беш муҳим ташаббус тадқиқот объекти сифатида....111
Mansurov M. Umumta’lim maktab o‘quvchilarini kasbga yo‘naltirish muammo va istiqbollari (Farg‘ona viloyati so‘rovnoma tahlillari asosida)....115
Мираҳмедов Ф. Соғлом турмуш тарзини болаларда шакллантиришда оила ва атроф муҳитни аҳамияти....119
Мирзаев Қ. Болалар вокал-хор жамоасида овоз хусусиятлари ва имкониятларини такомиллаштириш методикаси....121
Mirzayev M., Shohimardonov J. Ta’limda o‘quv fanlarining integratsiyalashtirilgan mazmuni....124
Мирпўлатов Ҳ. Миллий фестивалар орқали маданий мерос намуналарининг тарғиботи (“Ипак ва зираворлар” халқаро фестивали мисолида)....128
Nazarova D. The effectiveness of cause and effect diagrams in teaching the aral sea problems....132
Нариманов Қ. Абу райҳон беруний ва фрэнсис бэкон билимнинг ҳақиқатлиги мезонлари ҳақида....137
Ниёзов С. Табиат туризми тушунчаси ва унинг фалсафий таҳлили....141
Нуритдинов А. Спортчи тайёргарлигида илмий ёндашувнинг асосий йўналишлари....144
Одилов Б. Белбоғли курашчилар билан олиб бориладиган анъанавий машғулотларда усулларни ноқулай томондан қўллаш ва мувозанат сақлаш турғунлигини шакллантириш тажрибаси....147
Пазилов А. The role of virtual learning environment in the formation of linguistic competence....150
Равшанов А. Ўзбекистонда сув хўжалиги соҳаси учун муҳандис-техник кадрлар тайёрлаш сиёсати....154
Раҳмонова Г. Креатив ва ижодий тафаккур муаммосининг хорижий тадқиқотларда ўрганилиши....158
Рашидова Г. Театр санъати – маънавий-маърифий тарбия ва маданий юксалиш омили сифатида....161
Саидова С. “Фатавойи оламгирия” асарида меросга монеълик қиладиган ҳолатлар....165
Саидова С. “Толерантлик” тушунчаси генезисининг айрим жиҳатлари....168
Сейдабуллаева Н. Жамиятда оммавий ахборот воситалари ролини кучайтириш масаласи....171
Suleymanova T., Yoqubova H. Kichik maktab yoshida bola shaxsini shakllanishida o‘z o‘ziga baho berish darajasining ijtimoiy psixologik ahamiyati....174
Umirov A. Boshlang‘ich ta’limga zamonaviy axborot texnologiyalarini tatbiq etish tamoyillari....177
Umurqulova D. Zamonaviy tennisda oyoqlar kuchining ahamiyati va uni mashg‘ulotlar davomida tiklash zarurligi....180

O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2022, [1/2]
ISSN 2181-7324

TARIX
http://science.nuu.uz/uzmu.php
Social sciences

УЎК: 94(575.1+470):323/327

Умиджон УСАРОВ,
ЎзМУ Ўзбекистон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, т.ф.ф.д. (PhD)
E-mail: umidjon.usarov@mail.ru,

СамДУ профессори, т.ф.д Ш.С.Ғаффоров тақризи асосида

ABOUT THE IRRIGATION SYSTEM OF THE SAMARKAND REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Annotation

This article discusses the Zarafshan oasis, which was part of the Turkestan Governor-General of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries, in particular, the state of irrigation in agriculture in the Samarkand region, large water sources, irrigation facilities, the traditions of local farmers in irrigation agriculture, as well as the policies of the colonial government.

Key words: Zarafshan, Oasis, River, Samarkand, Kattakurgan, Karadarya, Akdarya, Narpay, agriculture, irrigation, canal, arik

О ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ САМАРКАНДСКОГО ОБЛАСТИ В ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматривается Зарафшанский оазис, входивший в состав Туркестанского генерал–губернаторства Российской империи во второй половине XIX-начале XX веков, в частности, состояние ирригации в сельском хозяйстве Самаркандской области, крупные водные источники, ирригационные сооружения, традиции местных фермеров в ирригационном земледелии, а также политика правительства колониальной.

Ключевые слова: Зарафшан, Оазис, Река, Самарканд, Каттакурган, Карадарья, Акдарья, Нарпай, сельское хозяйство, ирригация, канал, арик.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ СУҒОРИШ ТИЗИМИ

Аннотация

Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярмида – XX аср бошида Россия империясининг Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига кирган Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилоятининг қишлоқ хўжалигида суғориш ишлари ҳолати, йирик сув манбалари, суғориш иншоотлари, суғорма деҳқончиликда маҳаллий деҳқонларнинг анъаналари ва бу даврда мустамлакачи империя ҳукуматининг ирригация ишларига оид сиёсати бир қатор архив ҳужжатлари, давр манбалари ҳамда мавзуга тегишли адабиётлар ва илмий тадқиқот ишлари орқали таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: Зарафшон, воҳа, дарё, Самарқанд, Каттақўрғон, Қорадарё, Оқдарё, Нарпай, қишлоқ хўжалиги, суғориш, канал, ариқ.

Кириш. Туркистон ўлкасида суғорма деҳқончиликка асосланган ерларни сув билан таъминлашда XIX асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган технологиялар асосида такомиллаштириб борилганлиги, ўлканинг Зарафшон воҳасида ҳам суғорма деҳқончиликнинг ривожланишига туртки бўлган. Бу борада академик А.Р. Муҳаммаджонов “Суғорма Шарқнинг барча катта-кичик дарё ҳавзаларида бўлганидек, Ўрта Осиёнинг марказий қисмида жойлашган Зарафшон водийсида ҳам қадимги деҳқончилик маданиятининг вужудга келиши суғориш тармоқлари, шунингдек, сув иншоотларининг барпо этилиши ҳамда ирригация хўжалигининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган”, деб ёзади[4]. Бу ишларга тайёргарлик эрта баҳордан, яъни март ойларидан бошланган[12]. Аввало, ариқлар ўтлардан, тошлардан тозаланган. Ариқлар қанча чуқур бўлса, шунча яхши бўлган.

Россия империяси Зарафшон воҳасининг юқори қисми босиб олиб, ўз мустамлака тизимини ўрнатгандан сўнг, бу ҳудуддан кўпроқ иқтисодий фой олиш мақсадида воҳанинг суғориш тизимига алоҳида эътибор қаратди.

Воҳа аҳолисининг асосий даромади қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлганлиги яхши англаган империя ҳукумати ўз манфаатидан келиб чиқиб суғориш тизимини бутунлай назоратига олиш учун бир қатор тадбирларни амалга оширади.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилояти ирригация тизими холати ва бу ерда Россия империясининг суғориш ишларига оид сиёсатини ўрганишда давр манбаларининг маълумотлари муҳим хисобланади. Хусусан, Ўзбекистон Миллий архиви Туркистон генерал-губернатор маҳкамаси (И-1-фонд), Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентлиги (И-3-фонд), Америкалик дипломат ва сайёҳ E.Schuyler (1876) эсдаликлари, Туркистонда тафтиш ўтказган Ф.К.Гирса (1882) комиссияси ҳисоботлари ва рус шарқшунослари А.И.Шахназаров (1908), И.И. Гейер (1909) асарлари каби манбаларда воҳанинг сув манбалари, суғориш тизими ва империя ҳукуматининг ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг содир бўлган ўзгаришлар ёритиб ўтилган. Шунингдек, А.Р. Муҳаммаджонов (1972), И.М.Мўминов (1971), Х.Тошев (1987), Ҳ.Зиёев (2000, 2006), А.Э.Курахмедов (2001) каби муаллифлар тадқиқот ишларида Самарқанд вилоятидаги ирригация тизими ёритиб ўтилган.

-Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолани ёзишда маълумотларни қиёсий таҳлил, муаммовий ва миқдорий таҳлил, тизимлилик каби илмий тадқиқот усулларидан фойдаланилди. Россия империяси Туркистон ўлкасида мустамлака тузуми ўрнатилгандан сўнг Зарафшон воҳаси суғориш тизимининг аҳволи давр манбалари ва илмий адабиётлар асосида ёритилди.

-Таҳлил ва натижалар. Туркистон ўлкаси, хусусан Зарафшон воҳасида ҳам ерларни суғориш учун ғоят қийин ва мураккаб гидротехник иншоотлар қуриш талаб килинганлиги, воҳа ерларида маҳаллий деҳқонлар табиий географик имкониятлардан келиб чиқиб, маҳаллий шароитга мос деҳқончилик анъанасини шакллантира олганликларини ўлкадаги энг йирик сув тармоғи бўлган Зарафшон дарёси мисолида ҳам кўриш мумкин. XIX асрнинг иккинчи ярмида Зарафшон дарёсидан қазиб чиқарилган йирик канал ва ариқлар орқали қарийб 400000 десятина (1-десятина – 1.09 гектарга тенг) ер майдони суғорилган[1]. Шундан 269000 десятина атрофидаги ерлар Бухоро амирлиги ихтиёрида бўлган бўлса, 130000 десятина суғориладиган ерлар Самарқанд вилоятига тўғри келган[1]. Самарқанд вилоятининг бу ерлари Туятортар, Булунғур, Косон ва Дарғом сингари йирик ариқ ва каналлар орқали суғорилган[2].

XIX асрнинг иккинчи ярмида Зарафшон водийсида яшаган аҳолини машғулотларига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бу водийнинг ўтроқ аҳолиси деҳқончилик билан чорвачиликни қўшиб олиб борган. Бундай хўжаликларда ер ва сув катта аҳамиятга эга бўлган. Улар пахта, галла, дуккакли экинлар, полиз ва сабзавот экинлари, шунингдек беда экишган. Водийнинг чўл ва дашт қисмида яшаган аҳоли турмушида эса, аксинча, чорвачилик етакчи ўринда турган. Умуман, водий чорвачилик билан уйғунлашиб борган, чунки ер ҳайдашда, ғалла янчишда, сув тортишда, хосилни ташиш да ҳайвон кучидан фойдаланилган[6].

Россия империяси мусталакачилик тизими Зарафшон водийсида ўрнатилгандан сўнг, унинг 10187 кавадрат милга (1 мил – 2.59 квадрат километрга тенг) тенг қисми империя ҳукумати қўл остида бўлиб, унинг қарийб ярмини тоғлар ташкил этган. Тоғлар ва уларнинг ёнбағирларидаги экин экиладиган ерлар 1200 квадрат милни, водийда эса бу рақам 1615 милни ташкил этиб, умумий ер майдонинг 18 фоизигина экин экиладиган ерлар бўлган. Бу даврда Зарафшон водийсининг Бухоро амирлигига қарашли ерлари билан қўшиб ҳисоблаганда 3000 квадрат мил экиладиган экин майдонининг 1793 квадрат мил қисми Зарафшон дарёси орқали суғорилган[13].

XX асрнинг боши оид маълумотларга кўра, Туркистон ўлкаси, хусусан, Самарқанд вилояти аҳолисининг ҳам асосий машғулоти деҳқончилик бўлган. Шу билан биргаликда суғориш ишлари ҳам яхши ташкил этилган. Бутун Туркистон ўлкадаги сунъий суғориладиган ерлар майдонлари 1874900 десятинани ташкил бўлиб, бундан 401200 десятинаси Самарқанд вилояти ҳудудига тўғри келган[12].

Бу даврда Самарқанд вилоятининг табиий-географик шароити турлича бўлгани туфайли қишлоқ хўжалигида хилма-хил сунъий суғориш усулларидан кенг фойдаланилган. Экин майдонларига ҳовузларда сув тўплаш, канал ва ариқлар қазиш йўли билан сув келтирилган. Ариқ ва каналларга вилоятнинг асосий сув манбаи бўлган Зарафшон дарёсидан ёки ундан ажралиб чиққан Қорадарё, Оқдарё, Нарпай ва бошқа сув тармоқларидан сув олиб суғорилган. Бундай тадбирлар Самарқанд вилояти ерларининг серҳосил бўлишига имкон берган[3]. И.И. Гейер маълумотларида келтирилишича, вилоятнинг суғориш тизимида Зарафшон дарёсидан чиқарилган энг муҳим каналлар бўлиб, ўнг қирғоқда Туятортар ва Булунғур, чап қирғоқда эса, Қозон, Дарғом ва Нарпай каналлари бўлган[1].

Вилоятда яшовчи маҳаллий аҳоли суғориш ишларида кўпроқ лойқа ҳолда оқиб келган сувлардан фойдаланган. Бу сувларда тупроқ унумдорлиги учун зарур бўлган минерал моддалардан иборат оқинди жинслар кўп бўлган. Биргина, Зарафшон воҳасининг суғорма деҳқончилик учун яроқли бўлган ерларида оқиб келган лойқа сув билан суғорилган ерлардан 32 хил қишлоқ хўжалиги экинлари етиштирилган[4]. Бироқ, бу ҳудудларга суғорма деҳқончилик қилишда сувни етказиб беришда доимий муаммолардан бири бўлган. Бу, табиийки, рус маъмуриятни ташвишлантирмасдан қолмас эди. Масалан, 1889 йилда статс-маслаҳатчи Люпш Туркистон генерал-губернаторига жўнатган телеграммасида Бухорога берилаётган сув кам эканлигини, амирликдаги пахта экинларининг қуриб боришига сабаб бўлаётганлигини ёзади[8]. Шу сабабли Бухородаги Россия сиёсий агенти зудлик билан Бухорога нормадан кўпроқ сув беришни, имкон даражада тезроқ экилган хомашё қуришининг олдини олиш лозимлигини таъкидлайди[9].

А.Р. Муҳаммаджоновнинг маълумотларида XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Самарқанд вилоятининг асосий сув манбаи бўлган Зарафшон дарёсидан 56 канал орқали сув олган бўлиб, улардан 42 таси Панжикент ва Самарқанд бўлимларини, 14 таси эса Каттақўрғон бўлимини суғорган. Бу каналдан вилоят ҳудудидаги суғорилган ер майдонининг умумий ҳажми 9893,79 қўшга (1 қўш – тахминан 13,02 десятинага тенг) ёки 128818,75 десятинага тенг бўлган. Шу жумладан, Самарқанд бўлимида 7410,25 қўш ёки 96487,5 десятина ва Каттақўрғон бўлимида 2483,53 қўш ёки 32331,25 десятина ер майдони суғорилган.

1888 йилги Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторининг Россия Ҳарбий вазирлигига юборган ҳисоботи бўйича, Зарафшон дарёсидан жами 142 та магистрал канал орқали сув олинган бўлиб, шундан 99 таси Самарқанд вилояти ва 43 таси Бухоро амирлиги ҳудудларини сув билан таъминлаган. Зарафшон воҳаси бўйича ҳаммаси бўлиб 1924 та иккинчи даражали каналдан 985 таси Самарқанд қисмида ва 939 таси Бухоро қисмида жойлашган[4].

Бундан кўриниб турибдики, Россия империяси Самарқанд вилоятида ўз ҳокимиятини ўрнатганидан сўнг, Зарафшон дарёси сув тақсимотини Россия империясининг Бухоро амирлигидаги сиёсий агенти ўз тасарруфига тўлиқ олган[11].

А.И. Шахназаров маълумотларига кўра, Самарқанд вилояти Зарафшон, Фандарё, Яғнобдарё, Искандардарё, Мағиёндарё, Пасруда, Қўштутдарё, Вору, Ахтуч, Сангзор, Оқсув, Хўжабоқирғон дарёлари орқали сув олган. Зарафшон дарёси 176 верст (1 верст – 1066,781 метрга тенг.) узунликдаги ерларга 270 сажен сув бериб, Самарқанднинг қуйи қисмигача борган. Самарқанддан 12 верст узоқликда Зарафшон дарёсидан Туятортар канали, дарёнинг чап қирғоғидан эса Дарғом ва Қозон каналлари сув олган. Ундан пастроқда Зарафшон дарёсининг чап қирғоғидан 12 та каналга сув чиққан. Кейинроқ, Қорадарё ва Оқдарё ўртасидан 54 та канал чиққан бўлиб, Самарқанддан чиққач яна 84 та канал дарёдан сув ичган[12].

Зарафшон воҳасида суғорма деҳқончиликда дарёлардан йирик ирмоқлар ва асосий каналларга, улардан шохобчалар, сўнгра улардан майда суғориш тармоқлари ажралиб чиққан. Шох-шабба, чим ва харсангтош каби табиий хомашёлардан фойдаланиб, дарёнинг секин оқадиган жойларида тўғон ва сувайиргич каби бир қатор гидротехник иншоотлар қурилган. Шу сабабли вилоятнинг деҳқончилик қилинадиган ерлари серҳосил бўлиб, аҳоли пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик ва боғдорчилик билан кенг шуғулланган. Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилояти қишлоқ хўжалигида экинларни экиш даврига қараб, икки хил экин нави етиштирилган: биринчиси, “тирамойи ёки оқ” – кузда экиладиган экинлар бўлиб, уларга арпа, буғдой, зиғир,

кўкнори ва бошқалар кирган. Иккинчиси, “Кўк” – баҳор мавсумида экиладиган экинлар бўлиб, уларга жўхори, шоли, тариқ, мош, нўхат, сабзи, пиёз, шолғом, тамаки ва бошқа турдаги экинлар кирган. Булардан ташқари, водийда ғўза, беда ҳам муттасил экилар эди. XIX асрнинг иккинчи ярми Зарафшон округида ҳаммаси бўлиб 32 хил қишлоқ хўжалик экини, шу жумладан, картошка ҳам етиштирилган[4]. Картошка экиш Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидагидек, Зарафшон округига ҳам руслар томонидан олиб келинган.

Туркистонда тафтиш ишлари олиб борган Ф.К. Гирс бошчилигидаги империя комиссияси ўлканинг барча ҳудулари сингари Зарафшон воҳасининг суғориш ишлаирга алоҳида тўхталиб ўтиб, унинг ҳисоботида ўлкада ирригация иншоотларини маҳаллий аҳоли кучи билан барпо этиб келингани, ирригация иншоотларини қуриш ва таъмирлаш маҳаллий йўл билан, яъни турли шоҳ-шаббалар ёрдамида амалга оширилганлигининг гувоҳи бўлган. Айни пайтда маҳаллий аҳоли бу ишларда “ўз турмуш тарзида мўл-кўлчиликни кўрган” [5]. Шундай бўлса-да, Ф.К. Гирс бошлиқ тафтишчилар “Зарафшон дарёсидаги иншоотлар таъмирталаб бўлганлиги ҳамда сиёсий жиҳатдан Зарафшон дарёси Бухоро амирлигини сув билан таъминлаб турганлиги боис вилоятда бизнинг манфаатдан келиб чиққан ҳолда бир нафар рус ирригаторини қолдириш шарт”, - деган хулоса берди[10]. Бу ишлар ўз навбатида империя ҳукумати ўлкада, хусусан ,Самарқанд вилоятида аграр сиёсатга алоҳида эътибор бериб, бу билан иқтисодий жиҳатдан кўпроқ фойда олиш ва кўчириб келтирилган аҳолини унумдор ерлар билан таъминлаш мақсадлари кўзланган.

Россия империяси ҳукумати Туркистон ўлкасида ўз манфаатларига мос ҳолда суғориш ишларини яхшилаш учун бир неча ўнлаб лойиҳаларни амалга оширишга уриниб кўришган. Бу лойиҳаларни молиялаштириш давлат маблағи ҳисобидан бўлганлиги сабабли уларнниг деярли хаммаси охиригача етказилмай қолган. Биргина, 1895 йилда Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида 209750 десятина давлат ерларини суғориш учун тузилган 8 та лойиҳа ҳам шулар жумласидан эди[7]. Шунингдек, мустамлакачи ҳукумат ирригация ишларига кўп маблағлар сарфлашни хохлашмаган. Жумладан, Самарқанд вилояти ирригация ишларига ажратилган маблағлар XX аср бошларига келиб 107888 рублга тенг бўлган. Бу ҳар бир десятина ерга 34,9 копейкадан тўғри келган бўлади.

Уездлар бўйича бу қуйидагича тақсимланган: Самарқанд уездида бир десятина ерга 24,6 копейк, Каттақўрғон уездида 50,9 копейк, Жиззах уездида 13,6 копейк, Хўжанд уездида 70 копейк бўлган[12]. Бу маблағлар вилоятнинг суғориш ишларига учун етарли бўлмаган.

Ўз навбатида, империя маъмурияти ҳамда рус олимлари ўлка аҳолиси ирригация ишларидаги ихтиролари ва тажрибасига тан берган. Бунга сабаб биринчида сув иншоотларини қуришда маҳаллий деҳқонлар хеч қандай техникаси ёки технологиясиз арзон табиий ҳамашёлардан фойдаланган бўлса, иккинчидан бу сув иншоотлари шу ҳудудда яшовчи аҳолининг ҳашар йўли билан қурилганлигидадир. Масалан, Самарқанд уездининг Панжикент участкасидаги Кияризарик каналида бақувват ирригация иншооти қурилган бўлиб, уни А.Шахназаров алоҳида тилга олиб, “минг йиллар аввал қурилган”, – деб таъриф беради[12].

-Хулоса ва таклифлар. Умуман олганда XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб ҳам Зарафшон воҳаси маҳаллий деҳқонлари ўлканинг бошқа худудлари сингари деҳқончилик анъаналари сақлаб қолган. Бу ҳудудда суғорма деҳқончилик қилиш маҳаллий аҳоли учун жуда катта меҳнат талаб қилса ҳам жамоа бўлиб сувдан фойдаланиш турли усуллари сақлаб қолинди. Туркистон ўлкаси, хусусан Зарафшон воҳасининг юқори қисми Россия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг генерал-губернаторлик ўзига берилган ваколатлардан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, айниқса пахта етиштириш ҳамда кўпроқ ҳосил олиш мақсадида ирригация ишлари билан яқиндан шуғулланди.

Мустамлака маъмурияти Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд вилояти ирригация тизимини ўз мафаатига мослаштириш учун турли комиссиялар ташкил этилиб, уларнинг фаолиятини йўлга қўйишда вилоятнинг ирригация тизими билан қизиққан мутахассислар жалб этилган холда ўз сиёсатини олиб борган. Натижада, XIX асрнинг иккинчи ярмида Самарқанд вилояти аста секинлик билан тўлиқ холатда Россия империяси хукумати томонидан империянинг марказдаги саноат корхоналарини хомашё билан таъминлаш учун ўз ҳусусиятидан келиб чиққан холда дастлаб ғаллачилик ва боғдорчиликка ихтисослаштирилган бўлса, XIX аср охири – XX аср бошида эса қишлоқ хўжалигида пахта монополиясини ўрнатилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент: Типография Туркестанскаго Т-ва печатнаго дела, 1909. – С. 5-61.
2. Зиёев Ҳ. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси: (Тарихнинг долзарб масалалари). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 126 б.
3. Курахмедов А.Э. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилоятида иқтисодий ва маданий ҳаёт (“Туркестанский сборник” маълумотлари асосида): Тарих фанл. ном. ... дисс. – Самарқанд. 2001. – 65 б.
4. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент: Фан, 1972. – 3, 202-203 б.
5. Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Ф.К. Гирса. СПб., 1882. – С. 357.
6. Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг хўжалиги ва ижтимоий турмуши. – Тошкент: Фан, 1987. – 4 б.
7. Ўзбекистон ССР тарихи / И.М.Муминов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1971. Т. II. – 60-61.
8. ЎзМА, И-1-фонд, 12-рўйхат, 585-йиғмажилд, 1-варақ.
9. ЎзМА, И-1-фонд, 12-рўйхат, 585-йиғмажилд, 8-варақ.
10. ЎзМА, И-1-фонд, 12-рўйхат, 923-йиғмажилд, 52-варақ.
11. ЎзМА, И-3-фонд, 1-рўйхат, 353-йиғмажилд, 40-варақ.
12. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – СПб.: Типогр. В.Е. Киршбауна, 1908. – С. 87-105
13. Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja, – London, 1876. Vol. I. – Pp. 284.